

LEKSIKA VA UNING TIL O'RGANISHDAGI AHAMIYATI

Orifa Xudayberdiyeva,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

1-bosqich doktoranti

E-pochta: orifa.xudayberdiyeva@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17936332>

Annotatsiya. Ushbu maqola so'z va uni o'rgatish haqida, lekin uni qanday o'qitishni tushunishdan avval, avvalo "so'z boyligi" nima ekanini aniqlab olish zarur. Ushbu maqolaning kirish qismida so'z boyligining til o'rganishdagi ahamiyati keltiriladi. Ushbu maqolada tillarni xorijiy til sifatida o'rganayotganlar uchun so'zlarni o'rgatishning ba'zi yondashuvlari keltiriladi. Unda grammatika bilan leksika orasidagi munosabat, o'zakdosh so'zlar, leksik bilimlarning muhim jihatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Leksika, so'z, so'z birikmasi, so'z boyligi, o'zbek tili, ikkinchi til, o'zbek tili, o'zakdosh so'zlar, so'z turkumlari.

Abstract. This article discusses words and how to teach them, but before understanding how to teach vocabulary, it is first necessary to clarify what "vocabulary" actually means. The introduction of the article highlights the importance of vocabulary in language learning. It presents some approaches to teaching words to learners studying languages as foreign languages. The article also explores the relationship between grammar and lexis, root-related words, and key aspects of lexical knowledge.

Keywords: Lexis, word, phrase, vocabulary, Uzbek language, second language, Uzbek as a second language, root-related words, parts of speech.

Аннотация. Данная статья посвящена словам и их обучению, но прежде чем понять, как их преподавать, необходимо сначала определить, что такое «лексика». Во введении к статье рассматривается важность лексики в изучении языка. В статье представлены некоторые подходы к обучению словам для тех, кто изучает язык как иностранный. Рассматривается взаимосвязь между грамматикой и лексикой, родственные слова и важные аспекты лексических знаний.

Ключевые слова: лексика, слово, словосочетание, лексика, узбекский язык, второй язык, узбекский язык, родственные слова, словогруппы.

Kirish. So'nggi yillardagi leksikaga oid tadqiqotlar "lexis" tushunchasiga tayangan holda olib borilmoqda. "Lexis" — yunon tilidan olingan bo'lib, "so'z" ma'nosini bildiradi. Ingliz tilida esa bu atama "tilning barcha so'zlari, ya'ni butun so'z boyligi" degan ma'noda ishlatiladi (Barcroft, Sunderman, & Schmitt, 2011, 571-bet). Shu bois, so'z boyligi deganda faqat alohida so'zlar emas, balki **leksik birliklar** yoki **leksik bo'laklar** — ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat, mustaqil ma'noga ega iboralar ham nazarda tutiladi. Masalan, *xayrli tong, tanishganimdan xursandman* kabi iboralar o'rganuvchilar tomonidan ko'pincha **yakka leksik birlik sifatida** qabul qilinadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bunday birliklar bolalar hamda kattalar tomonidan yakka birlik sifatida tezroq o'zlashtiriladi va faol qo'llaniladi. Bu kabi iboralar grammatik jihatdan bir nechta so'zdan tashkil topgan bo'lsa-da, ular **an'anaviy, formula** xususiyatiga ega bo'lib, o'zbek tilidagi yozma va og'zaki nutqning muhim qismini tashkil qiladi. Ushbu iboralar adabiyotlarda **formulaga solingan ketma-ketliklar** (formulaic sequences) deb ataladi (Alali & Schmitt, 2012) va

ular til o'rganish jarayonida markaziy o'rinda turadi. Shu sababli, so'z boyligini o'qitishda o'qituvchilar ushbu leksik birliklarga alohida e'tibor qaratishlari zarur (Lewis, 1993).

Adabiyotlar tahlili. So'z boyligi tushunchasi tilning alohida so'zlari bilan bir qatorda **ma'lum bir ma'noni ifodalovchi iboralar yoki so'z birikmalarini** ham o'z ichiga oladi. U nafaqat leksik jihatdan aniq ma'noga ega so'zlar, balki ularning uyg'unligini ham o'z ichiga oluvchi murakkab tuzilmadir. So'z boyligi har qanday tilni o'qitishda markaziy o'rinni egallaydi, chunki yetarli so'z zaxirasisiz o'quvchilar na boshqalarning gapini tushuna oladi, na o'z fikrlarini to'liq ifoda eta oladi. Wilkins (1972) bu borada quyidagicha ta'kidlaydi: "...grammatikasisiz juda oz narsa ifodalanishi mumkin, ammo so'z boyligisiz umuman hech narsa ifodalanmaydi" (111–112-betlar). Bu fikr turli tillarni o'rganish tajribasini ham aks ettiradi: hatto grammatikasiz holatda ham, eng faol so'zlar va birikmalar orqali muloqotni amalga oshirish mumkin bo'ladi. Lewis (1993) esa bundan ham chuqurroq fikr bildiradi: "Leksika — tilning markazi yoki yuragi hisoblanadi" (89-bet). Xususan, o'quvchilar biror tilida ravonlik va ifodalilik darajasini oshirib borar ekanlar, ular uchun so'zlarni faol o'zlashtirish va o'zlarining so'z yodlash metodlarini rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'plab o'quvchilar intuitiv ravishda so'z boyligining til o'rganishdagi ahamiyatini tushunadilar. Schmitt (2010) bu borada shunday deydi: "O'rganuvchilar yonlarida lug'at kitoblarini olib yurishadi, grammatika qo'llanmalarini emas" (4-bet). So'z boyligini oshirish o'quvchilarga nafaqat shu tilda boshqalarni tushunishga, balki ular bilan samarali muloqot qilishga ham yordam beradi. Bu haqda Volter shunday degan: "Tilni so'zlar orqali ifodalash juda qiyin." Ingliz tilini o'rganayotgan ko'pchilik o'quvchilar bu fikrga qo'shilishlari mumkin. Biroq aynan so'z boyligini o'rganish ularga tilni o'z ehtiyojlari uchun puxta o'zlashtirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tavsifiy-tahliliy va qiyosiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida leksika va so'z boyligining til o'rganishdagi o'rni zamonaviy til o'qitish nazariyalari asosida tahlil qilindi. Ilmiy manbalarni o'rganish va umumlashtirish orqali leksik birliklarning shakl, ma'no va qo'llanilish jihatlari (Nation modeli asosida) aniqlab berildi. Shuningdek, leksika va grammatika o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik misollar asosida izohlandi. Tadqiqotda kuzatish va interpretatsiya usullari qo'llanib, so'z va so'z birikmalarini o'qitishning samarali yondashuvlari metodik nuqtai nazardan asoslab berildi.

Tahlillar va natijalar. So'z tushunchasini turli yo'llar bilan ta'riflash mumkin, biroq o'qituvchilar uchun eng muhim bo'lgan uch asosiy jihat mavjud: shakl (form), ma'no (meaning) va qo'llanilish (use). Nation (2001) ta'kidlaganidek, so'zning shakli — bu uning talaffuzi (og'zaki shakli), imlosi (yozma shakli) va so'zni tashkil etuvchi qismlari (masalan, prefiks, ildiz, suffiks) dan iborat bo'ladi.

Masalan, befarzandlik so'zi quyidagi qismlardan tashkil topgan:

- be- — asosdan anglashilgan narsaning yo'q ekanini ifodalovchi prefiks,
- farzand — asos (ildiz) so'z,
- lik — ot yasovchi suffiks.

Bu qismlar birgalikda bola-chaqaga ega emaslik ma'nosini bildiradi, ya'ni "*farzandsizlik*" degan ma'noni anglatadi.

Nation (2001) fikriga ko'ra, ma'no — bu shakl va ma'no o'rtasidagi o'zaro aloqani, ya'ni tushuncha va u nimani bildirayotganini anglatadi. Bundan tashqari, so'z yoki so'z birikmasi eshitilganda yoki ko'rilganda inson ongida paydo bo'ladigan bog'lanish va assotsiatsiyalar ham ushbu jihatga kiradi.

Qo'llanilish esa so'z yoki so'z birikmasining grammatik funksiyalarini, unga mos keladigan kollokatsiyalarni (ya'ni doimiy birga ishlatiladigan so'zlar), va ularning qo'llanilishdagi cheklovlari — masalan, chastotasi, murakkablik darajasi, uslubi va boshqa xususiyatlarni o'z ichiga oladi.

Nation (2001) bu uch jihat — shakl, ma'no va qo'llanilish — har biri reseptiv (tushunish) va produktiv (ishlatish) jihatlariga ega ekanini ta'kidlaydi. Bu shuni anglatadiki, har bir so'z yoki so'z birikmasi uchun bu uch jihat asosida 18 **xil leksik bilim turi** mavjud bo'ladi (bu jadvalda umumlashtirilgan).

1-jadval. So'zni bilish nimalarni o'z ichiga oladi.

Manba: Nation, 2001, 27-bet asosida

Jihat	Komponent	Reseptiv bilim (tushunish)	Produktiv bilim (ishlatish)
Shakl	Og'zaki shakl	Bu so'z qanday eshitiladi?	Bu so'z qanday talaffuz qilinadi?
	Yozma shakl	Bu so'z qanday ko'rinadi (yoziladi)?	Bu so'z qanday yoziladi va imlosi qanday?
	So'z qismlari	Bu so'zda qanday qismlar (asos, prefiks, suffiks) tanib olinadi?	Ma'noni ifodalash uchun qanday so'z qismlari kerak bo'ladi?
Ma'no	Shakl va ma'no mosligi	Bu shakl qanday ma'noni anglatadi?	Qanday so'z shakli bu ma'noni ifodalay oladi?
	Tushuncha va referentlar	Bu tushuncha nimalarni o'z ichiga oladi?	Bu tushuncha qanday narsalarni bildirishi mumkin?
	Assotsiatsiyalar	Bu so'z boshqa qaysi so'zlarni esga soladi?	So'zlovchi bu so'z o'rniga yana qanday so'zlarni ishlatishi mumkin?
	Grammatik vazifalari	Bu so'z qanday grammatik qurilmalarda ishtirok etadi?	Bu so'z qanday grammatik qurilmalarda ishlatilishi kerak?
	Kollokatsiyalar	Bu so'z bilan qanday so'zlar birga ishlatiladi?	Bu so'z bilan qanday so'zlar ishlatilishi lozim?
Qo'llanish	Qo'llanishdi chastotasi	Bu so'zni odamlar qayerda, qachon va qanchalik (tez-tez yoki kam) uchratadi?	Bu so'zni odamlar qayerda, qachon va qanchalik (tez-tez yoki kam) ishlatishi mumkin?

Leksik bilimlar har bir shaxsda individual xarakterga ega bo'lib, o'quvchilarning lug'at bo'yicha javoblari turlicha bo'ladi. Ba'zi o'qituvchilar ma'lum so'z yoki so'z birikmalarining grammatik vazifalarini chuqur bilishsa, boshqalar tilidagi so'z qismlariga oid bilimlarga ega bo'lishadi. Ushbu holatda, o'quvchilarning kuchli tomonlaridan boshlash muhimdir, chunki har bir shaxsda, hatto o'z ona tilidan kelib chiqqan bo'lsa ham, boshqa tilga oid ma'lum bir lug'at bilimlari mavjud bo'ladi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning mavjud kuchli tomonlarini rivojlantirish va ularning kamchiliklarini aniqlash hamda bartaraf etishga e'tibor qaratish zarur. Masalan, ko'pgina o'quvchilar yozma matnlarni

o'qishda muvaffaqiyatli bo'lishlari mumkin, chunki ular tushunchalar va ma'nolarini tushunishga qodir, ammo agar ular o'qiyotgan so'z va so'z birikmalari butunlay yangi bo'lsa, talaffuz qilish yoki eshitishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Shuningdek, o'zbek tilini chet tili sifatida o'rganayotgan o'quvchilar ba'zan so'zni ishlatishdagi kontekstual cheklovlarni — masalan, ma'lum so'z yoki iboralar faqat yoshlar tomonidan ishlatilishi yoki ular norasmiy, rasmiy vaziyatlarda qo'llanmasligi kabi jihatlarni yetarlicha tushunmasliklari mumkin. Shu bois, o'qituvchilar o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlagan holda, ularning lug'at bilimlarini kengaytirish va kamchiliklarini bartaraf etish uchun asos yaratadilar.

Ushbu jarayon murakkab va ba'zan murakkab ko'rinishi mumkin, ayniqsa 1-jadvaldagi ma'lumotlarni ko'zdan kechirganda. Lug'atni to'g'ri tushunish va turli kontekstlarda to'g'ri qo'llash uchun o'qituvchilar va o'quvchilar ko'p bilimlarni egallashlari talab etiladi.

Har bir tilning so'z boyligi doimiy ravishda o'zgarib, kengayib boradigan dinamik tizim hisoblanadi. Ur (2012) ta'kidlaganidek, grammatikadan farqli o'laroq, "lug'at birliklari ... ochiq to'plam bo'lib, ularga doimiy ravishda yangi elementlar qo'shib boradi va eskirgan so'zlar asta-sekin foydalanishdan chiqadi" (3-bet). Bu jarayon, ayniqsa, kompyuter texnologiyalari bilan bog'liq so'zlarda, masalan, internet, elektron pochta va veb-brauzer kabi atamalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu so'zlar taxminan 15 yil oldin keng tarqalmagan bo'lsa, bugungi kunda ular keng jamoatchilik tomonidan yaxshi tanilgan va kundalik hayot hamda ish faoliyatining ajralmas qismiga aylangan. Tillar leksikasining kengayishi ijobiy jarayon bo'lishiga qaramay, bu o'qituvchilar va o'quvchilardan lug'at o'rganishni doimiy odatga aylantirishni talab qiladi.

Lug'at bilimlarini oshirish turli usullar orqali amalga oshirilishi mumkin. Ona tili ingliz tili bo'lgan shaxs sifatida men ham ko'p yillardan beri lug'at o'rganib kelmoqdaman, biroq ingliz tilidagi lug'at doimo o'zgarib borayotgani sababli, men ham doimiy ravishda yangi so'zlar va iboralarni o'rganishda davom etyapman. Yozma yoki og'zaki manbalarda (masalan, matbuot, internet, radio yoki televideniye) yangi so'z yoki iboralarni uchratganimda, ularning kontekstga mos ma'nosini taxmin qilishga harakat qilaman. Agar imkoniyat bo'lsa, so'z yoki iborani lug'atdan tekshiraman. So'zlar va iboralar bilan ishlash meni qiziqtiradi, va agar yangi lug'at birliklari foydali bo'lsa, ularni keyinchalik nutqimda yoki yozuvimda qo'llashga harakat qilaman. Shaxsiy xususiyatlari va o'rganish uslublaridan qat'i nazar, o'qituvchilar va o'quvchilar ingliz tilidagi lug'atni o'rganishga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishi, shuningdek, har qanday tilning so'z va iboralariga muhabbatni rivojlantirishi mumkin.

Til o'qitish metodikasida grammatika va leksika ko'pincha alohida komponentlar sifatida ko'rib chiqiladi. Bu ayrim didaktik maqsadlar uchun foydali bo'lishi mumkin. Biroq Lewis (1993) tomonidan ta'kidlanganidek, til mohiyatan "grammatikallashgan

leksika”dan iborat bo‘lib, “leksikallashtirish grammatika” emas (51-bet). Bu nuqtai nazar til o‘rgatishda leksikaning markaziy o‘rnini qayta ko‘rib chiqishga undaydi.

Amaliy til o‘rganishda ko‘plab holatlarda grammatik bilim yetarli darajada bo‘lmasa ham, faol so‘zlar va so‘z birikmalarining o‘zlashtirilishi tufayli samarali muloqot amalga oshirilishi mumkin. Shu sababli, til o‘qituvchilari tilning **leksikogrammatik** xususiyatlarini – ya’ni grammatika va lug‘atning o‘zaro uyg‘unlashgan holda ishlash prinsiplarini – e’tiborga olishlari lozim. Bu yondashuv biror tilda erkin va samarali muloqotni rivojlantirishda muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Zimmerman (2009) o‘qituvchilarga grammatikaning ma’no shakllanishida muhim ahamiyatga egaligini, shuningdek ma’noning so‘zning ishlatilishiga ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi (55-bet). Shu sababli, o‘quvchilarga o‘rgatilayotgan so‘zning so‘z turini (masalan, ot, fe’l, sifat yoki ravish) va unga oid maxsus grammatik xususiyatlarni, masalan, otning hisoblanish turi yoki fe’lning kelishiklar bilan ishlatilish qoidalarini aniq tushuntirish muhimdir. Bunday yondashuv so‘zning vazifasi va kontekstga bog‘liq bo‘lgan ma’nosini yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Reflektiv tahlil uchun savollar. So‘nggi paytda o‘rgatilgan so‘z yoki iborani qayta ko‘rib chiqish jarayonida, uning grammatika va so‘z o‘rtasidagi bog‘liqligini aniqlash uchun quyidagi savollarni yodda tutish muhimdir: So‘z qaysi turkumga mansub? (masalan, ot, fe’l, sifat, ravish); So‘zning qanday shakllari mavjud?; Qaysi kelishikdagi so‘zlar bilan bog‘lanadi?; Kollokatsiyalar nuqtai nazaridan, so‘z yoki so‘z birikmasi odatda qaysi so‘zlar bilan birga keladi yoki qaysi so‘zlardan keyin yoki oldin keladi? (masalan, sifatlar otdan oldin).

Ushbu savollar o‘qituvchilarga yangi so‘zlarni o‘rgatishda grammatik va leksik jihatlarni birlashtirishga yordam berishi mumkin.

Yangi so‘z yoki iborani o‘rgatishda o‘qituvchilar yuqorida ta’kidlangan reflektiv savollarga e’tibor berishlari muhimdir. Bu jihatlarda o‘quvchilarning so‘zlarni o‘zlashtirish jarayonini samarali qilishda yordam beradi. Zimmerman (2009)ning fikricha, so‘zlarni o‘rganishdagi qiyinchilik ular noto‘g‘ri ko‘plik yoki o‘tgan zamon shakllariga ega bo‘lishiga bog‘liq bo‘lib, odatda otlar va fe’llar sifat va ravishlarga nisbatan osonroq o‘zlashtiriladi. Lekin o‘zbek tili grammatikasida gender, noto‘g‘ri fe’l shakllarining yo‘qligi uni o‘rganishni birmuncha osonlashtiradi.

Imkon qadar, o‘qituvchilar otning sanaluvchi ekanligini -ta dona son yasovchi qo‘shimchasi orqali (masalan, *uchta*), fe’l ekanligini esa uning bosh shakli (masalan, *sotib olmoq*, *pishirmoq*) orqali o‘rgatishlari maqsadga muvofiqdir. Yangi so‘zlarni kontekst bilan birga, gaplar yordamida taqdim etish o‘quvchilarning ma’no va qo‘llanilishini yaxshiroq tushunishiga xizmat qiladi. Misol uchun, o‘qituvchi quyidagi gapni yozishi mumkin: *Ota bozordan uchta qovoq sotib oldi, ona esa undan somsa pishirdi*. Ushbu gap o‘qituvchi yoki

o'quvchi tomonidan baland ovozda o'qilib, o'quvchilarga so'zlarning shakli, ma'nosi va ishlatilishini amaliy ravishda o'rganish imkonini beradi.

Xulosa. Har bir tilning leksikasi murakkab tizim bo'lib, uning asosiy tarkibiy qismlari sifatida shakl, ma'no va qo'llanilish elementi ajralib turadi, shuningdek, individual so'zlarning asoslari bilan bog'liq ma'no qatlamlari ham mavjud (Nation & Meara, 2010). Lug'at o'rgatish jarayoni faqat alohida so'zlarni o'rgatishdan iborat emas, balki leksik qurilmalarning o'ziga xos xususiyatlarini ham qamrab oladi hamda tildagi so'zga oid bilimlarni shakllantirish va uni o'rganish hamda o'rgatish metodikasini o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Alali, A., Schmitt, N. Formulaic Sequences: Acquisition, Processing, and Use. Routledge: London. – 2012.
2. Barcroft, J., Sunderman, G. L., Schmitt, N. Lexis in Language Teaching and Learning. In: The Routledge Handbook of Applied Linguistics. Routledge: London. – 2011. – 571-bet.
3. Lewis, M. The Lexical Approach: The State of ELT and a Way Forward. Language Teaching Publications: Hove. – 1993. – 89-bet; 51-bet.
4. Nation, I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press: Cambridge. – 2001. – 27-bet.
5. Nation, I. S. P., Meara, P. Vocabulary. In: Schmitt, N. (Ed.), An Introduction to Applied Linguistics. Hodder Education: London. – 2010.
6. Schmitt, N. Researching Vocabulary: A Vocabulary Research Manual. Palgrave Macmillan: Basingstoke. – 2010. – 4-bet.
7. Ur, P. Vocabulary Activities. Cambridge University Press: Cambridge. – 2012. – 3-bet.
8. Wilkins, D.A. Linguistics in Language Teaching. Edward Arnold: London. – 1972. – 111–112-betlar.
9. Zimmerman, C.B. Word Knowledge: A Vocabulary Teacher's Handbook. Oxford University Press: Oxford. – 2009. – 55-bet.